

TEADUSASUTUSED EESTI VABARIIGIS 1918–1940*

Lea Leppik

2009. aasta detsembris võime tähistada oma emakeelse ülikooli 90. aastapäeva. Täpselt nii õhuke ongi Eesti kõrgkultuuri kiht. Kui meenutada, et enne Tartu ülikooli muutmist eestikeelseks oli olemas vaid üks eesti õppekeelega keskkool (asutatud 1906), ja seegi tütarlastele, kelle lubamise üle ülikooli Eesti Asutavas Kogus veel pisut vaieldi – siis tekib õigustatud küsimus, kuidas see üldse võimalikuks sai.

Eestikeelne kõrgharidus- ja teadusruum ehitati üles Eesti Vabariigis kahe maailmasõja vahel (1918–40) ja sellega üheaegselt tuli luua ka vajaliku eelhariduse süsteem, omakeelne sõnavara ja teaduse tegemiseks vajalikud asutused (raamatukogud, muuseumid, teaduskollektsioonid, kirjastused jms). On igati loomulikult, et just ülesehitustöö aeg on varemgi uurijate tähelepanu pälvinud, ennekõike seoses Eesti Teaduste Akadeemia ja Tartu ülikooli juubelitega. Esimesed hinnangud anti juba rahvusülikooli 10. aastapäeva (1929) ja Tartu ülikooli 300. aastapäeva (1932) puhul ilmunud väljaannetes. Väike distants ei lasknud siis veel väga suuri üldistusi teha, kuid pakub huvi just lähivaatena. Tartu ülikooli 350. aastapäevaks 1982. aastal ilmunud ajaloo kolmas köide oli ilmumisaega arvestades Eesti Vabariigi perioodi osas kaunis tagasihoidud.¹ Rahvusülikooli 75. aastapäeva konverentsi kogumikus² avaldatud ettekannete tekstid olid pühendatud rohkem üksiküsimustele ja üksikuurijatele. Teaduste akadeemia 50.³ ja 60. aastapäeva⁴ konverentside materjalides püüti teha ka suuremaid üldistusi. Ülikooli 375. juubeliks ilmunud ülikooli uus ajalugu⁵ ja teaduste akadeemia 70.

* Artikkel on valminud sihtfinantseeritava teadusteema SF0180040s08 toetusel.

¹ *Tartu Ülikooli ajalugu. III. 1918–1982*, koost. Karl Siilivask ja Hillar Palamets (Tallinn: Eesti Raamat, 1982). Eesti Vabariigi periood haarab lk-d 23–155. Käsitlus on küll rangelt kirjeldav, kuid on ikkagi seniajani kõige täielikum ülevaade õppetoolidest ja seal töötanud professoreist.

² *75 aastat Eesti ülikooli Tartus*. Tartu ülikooli ajaloo küsimusi XXIX (Tartu, 1997).

³ *50 aastat Eesti Teaduste Akadeemiat*. 5. vabariikliku teaduskonverentsi (2.–3. novembril 1988) materjalid (Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 1989).

⁴ Mihkel Veiderma, “Teadus Eesti Vabariigis 1918–40”, *Eesti Teaduste akadeemia juubeliaasta 1998* (Tallinn: Eesti Teaduste Akadeemia, 1999), 36–41.

⁵ *Universitas Tartuensis 1632–2007*, toim. Toomas Hiio, Helmut Piirimäe (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2007). Selles teoses puuduvad kahjuks viited ja historiograafia, ptk

juubeliks teaduste akadeemia ajalugu⁶ ning ajakirja Akadeemia erinumber⁷ on lisanud uusi teadmisi ja seisukohti. Eesti haritlaskonna kujunemislukku on süvenenud Toomas Karjahärmi ja Väino Sirki⁸ ning Raimo Pullati⁹ uuemad uurimused. Saksakeelse ülevaate Tartu ülikoolist kui noore rahvusriigi hariduskoldest avaldas Czaba Janoz Kenez 2008. aastal.¹⁰ Seni kõige põhjalikum analüüs sõdadevahelise ülikooli professorkonnast ja eestlaste õpingutest välismaal sisaldub Joensuu ülikoolis kaitstud doktoritöös välismaalastest Eesti ülikoolis.¹¹ On sellele üldse veel midagi lisada?

Siiski, sõdadevahelise Eesti teadusmaastikul toimetas lisaks ülikoolile ja akadeemiale ka suur hulk teadusseltse, muuseume, erialaühinguid, eri rahvaste kultuuriseltse. Enamikust neist on ükshaaval midagi kirjutatud, kuid seni on puudu ülevaatlik käsitlus, millist lünka alljärgnev artikkel püüabki täita, keskendudes teadusinstituutidele ja nende väljunditele ning vaadeldes ülikooli ja teaduste akadeemia kõrval ka tähtsamaid teadusseltse, baltisakslaste ja venelaste akadeemilist tegevust ning tõmmates mõningaid paralleele naaberriikidega.

Allikate vähesuse üle kurta ei saa. Teaduse arendamine, rahastamine jms olid kõneaineks omaaegses ajakirjanduses ja publitsistikas. Nii Rahvusarhiivis, Eesti Kultuuriloolises Arhiivis kui Tartu Ülikooli Raamatukogus on hulganisti sõdadevahelise Eesti teadusasutuste ja üksikteadlaste materjale. Eestisse on ringiga tagasi jõudnud rea Teise maailmasõja ajal välismaale põgenenud teadusemeeste isiklikud arhiivid, sõdadevahelise Eesti teadustegevust on püütud hinnata eksiilis tegevust jätkanud teadusseltside¹² ja üliõpilasuühingute väljaannetes jne. Suurem osa sellest

“Õppetöö ja teadus” haarab lk 336–363.

⁶ Ken Kalling, Erki Tammiksaar, *Eesti Teaduste Akadeemia. Ajalugu. Arenguid ja järeltusi* (Tallinn: Eesti Teaduste akadeemia, 2008). Teos on põhjaliku historiograafilise osaga, igati korralikult viidatud ja soliidse allikabaasiga.

⁷ *Akadeemia*, 10 (235), (2008).

⁸ Toomas Karjahärm, Väino Sirk, *Vaim ja võim. Eesti haritlaskond 1917–40* (Tallinn, Argo, 2001). Ülevaate teadlaskonnast lk 193–204, märgitud on küll venelaste organisatsioonide, aga mitte sakslaste omi.

⁹ Raimo Pullat, *Lootuste linn. Peterburi ja eesti haritlaskonna kujunemine kuni 1917* (Tallinn: Estopol, 2004).

¹⁰ Csaba Janos Kenez, “Bildungszentren neuer Staatsvölker nach dem Ersten Weltkrieg – das Beispiel Dorpat”. *Universitäten im östlichen Mitteleuropa. Zwischen Kirche, Staat und Nation – Sozialgeschichtliche und politische Entwicklungen*, hrsg. von Peter Wörster, Dorothee M. Goetze (München: Oldenbourg, 2008), 75–83.

¹¹ Timo Rui, *Ulkomaiset tiedemehet Tarton yliopistossa ja virolaisten opintomatkat ulkomaille 1919–1940*, Historian tutkimuksia – Studies in History, 21 (Joensuu, 2001).

¹² Ülevaatlik käsitlus eksiilis ilmunud teaduskirjandusest kirjastuste ja organisatsioonide kaupa: Anne Valmas, *Eestlaste kirjastustegevus välismaal 1944–2000*, I–II (Tallinn: Pedagoogika Ülikooli Kirjastus, 2003).

materjalist alles ootab läbitöötamist ja hindamist. Käesolev artikkel rajaneb valdavalt trükistel.

Eesti ühiskonna suhtumist teadusesse ja teadusasutustesse iseloomustavad päris hästi ajaloolase Peeter Tarveli kolm seisukohta vastavalt aastatest 1919, 1929 ja 1938. 1919. aastal rääkis Tarvel sellest, et riik, mille iseisevust alles rindel relvaga kaitstakse, ei saa endale lubada ülikooli, mis oleks kui aristokraatlik akadeemia: “Eesti ülikool sidugu oma saatus kõige lähemalt Eesti riigi ja rahva oleviku ja tuleviku ülesannetega, kasvagu või kadugu meie rahvaga üheskoos!” Tarvel pidas tookord tagurlikuks iseseisvat usuteaduskonda ja demokraatlikuks küpsustunnistuse nõude kaotamist – elu pidi ise asjad paika panema, kes õppida ei suuda, lahkub ülikoolist varsti. “Teadus on nii määratu suure tähtsusega kultuuriline väärtus, et tema laialisaatmisel kõikvõimalikke abinõusid tuleb kasutada.”¹³ Ülikooli 10. aastapäeva puhul 1929 kirjutas Tarvel: “Meie demokraatlik riigikord, mis maksvusele pääses sündmuste õnneliku kokkusattumise tagajärjel, ilma et ta oleks omanud sügavamaid juuri minevikus, leiab iseendale toe vaba ja eelarvamusteta teadusliku tõe teenimise idees. [...] Väikerahvana ei saa me lubada endale teaduste akadeemiat ega ülikooli, mis pühendus vaid puhta teaduse arendamisele. [...] Teadus ei asu ju väljaspool elu, vaid peab seisma elu teenistuses ning esitama kohaseid relvi eluvõitluseks. Meie võime meeeldi kanda suuri kulutusi kõrgema hariduse heaks ainult teadmises, et seal, kus rohkem teadust, on ka rohkem arengut ja edu.”¹⁴ 1938. aastal avaldas Tarvel aga lootust, et maailmas, milles üha enam on võidule pääsemas irratsionaalsed rahvastevahelist vaenu õhutavad jõud, kaotavad rahvuslikud ja ideoloogilised vastuolud puhtvaimsetel aladel, teaduse, kunsti ja kirjandusliku loomingu pinnal, oma tavalise teravuse, mis võimaldab neil aladel tõhusat rahvusvahelist vaimset koostööd.¹⁵

Neist kolmest mõtteavaldusest – mis pole omas ajas erandlikud – on näha, et teaduselt oodati kõike: rahvusliku iseolemise kindlustamisest ja demokraatia kaitsmisest kuni maailma päästmiseni ähvardavast suurest sõjast. See seletab, miks väike Eesti kulutas teadusele ja teadusasutustele suhteliselt palju raha ja inimressursse. Tähtsaim teadusasutus oli vaieldamatult Tartu ülikool.

¹³ Peeter Tarvel, “Mõtted ja soovid meie ülikooli avamise puhul”, *Demokraatia tulevik* (Ilmamaa, 2002), 34–40. Ilmus esmakordselt: *Sotsiaaldemokraat*, 5.10.1919.

¹⁴ Peeter Tarvel, “Tartu Eesti ülikool 10-aastane”, *Demokraatia tulevik*, 74. Ilmus esmakordselt: *Eesti kirjandus*, 12 (1929), 481–195.

¹⁵ Peeter Tarvel, “Vaimse koostöö ülesandeid nüüdisajal”, *Demokraatia tulevik*, 125–137. Ilmus esmakordselt: *Looming*, 5 (1938), 553–561.

Rahvusülikooli loomine

Teadus on olemuselt rahvusvaheline. Ometi on igal maal ka omad erihuvivid, mis seotud rahvusliku identiteedi ja kohalike kultuuriliste ning majanduslike vajadustega, kusjuures noortele väikeriikidele on need kindlasti olulisemad kui suurtele ja vanadele. Euroopa ülikoolimaastikul ei toonud Esimene maailmasõda kaasa väga suuri muutusi. Ülikoolid jäid elitaarseks ja vähemalt natsionaalsotsialismi võimuletulekuni Saksamaal eksisteeris edasi *res publica litteraria*. Teisalt oli just Esimene maailmasõda veennud valitsusi oma teadussüsteemi organiseerimise vajalikkuses.¹⁶ Noorte rahvusriikide rahvuslikud ülikoolid olidki ehk suurim uuendus, kuid nende väljakujundamisel lähtuti paljuski 19. sajandi ideaalidest ja eeskujudest.

Eesti ühiskonna väga kiire küpsemine, mis järgnes 1905. aasta revolutsioonile, tõi muu hulgas kaasa ka selgete uurimisülesannete püstitamise tolleaegsetes kultuuri- ja teadusseltsides. Nii Eesti Üliõpilaste Selts (1883), Eesti Kirjanduse Selts (1907) kui nende initsiatiivil loodud Eesti Rahva Muuseum (1909) seadsid enesele eesmärgiks ennekõike eestlaste maa, rahva ja ajaloo uurimise ja dokumenteerimise, mis seni kultuuriliselt domineerivate kihtide tähelepanu alt kõrvale oli jäänud. Imekspandava innu ja asjatundlikkusega käivitati ulatuslikud kogumisaktsioonid, pandi alus nii rahva- luule, esemelise kui arhiivimaterjali kogudele.

Enne Esimest maailmasõda ei olnud kuigivõrd päevakorral Eesti ülikooli loomine, ega Eesti riigi võimalustki keegi väga tõsiselt ei võtnud. Eestlased õppisid küll agaralt nii Tartu ülikoolis kui teistes Vene impeeriumi kõrgkoolides, kuid rahvuskultuurilised nõudmised ulatusid vaid ühe eesti- keelse professorini Tartus.¹⁷ 1915 loetleti eesti soost üliõpilasi umbes 1000, kõrgkooli lõpetanuid 800.¹⁸ Üliõpilaste lehe andmed 1915. aastast, millega sageli opereeritakse, on aga kindlasti mittetäielikud, sest seal ei ole näiteks ainsatki eesti soost üliõpilast märgitud Tomski ülikoolis – kuid juba arhiiv- inimistust leiab kerge vaevaga ligi 30 eestlase nimed, kes Tomski ülikoolis õppisid.¹⁹ Eriti kiire õppijate juurdekasv nii Tartus kui teistes impeeriumi kõrgkoolides oli toimunud pärast 1905. aastat. Väga paljud haritud noored leidsid endiselt rakendust Venemaa avarustes, sest kohalik seisuslikult

¹⁶ *Geschichte der Universität in Europa. Themen, Probleme, Entwicklungen. Bd III. Vom 19. Jh. bis zum zweiten Weltkrieg (1800–1945)*, hrsg. von Walter Rugg (München: Beck, 2004), 520–521.

¹⁷ Pikemalt vt: Hans Kruus, “Eesti professori” küsimus Tartu vene ülikoolis”, Hans Kruus, *Eesti küsimus*, koost. Toomas Karjahärm ja Hando Runnel (Tartu: Ilmamaa, 2005), 172–197. Esmatrükk: Ajalooline Ajakiri, 2 (1932).

¹⁸ Karjahärm, Sirk, *Vaim ja võim*, 11.

¹⁹ Tomski oblasti Riiklik arhiiv (Gosudarstvennyĭ arkhiv Tomskoĭ oblasti), f. 108, n. 1.

korraldatud ühiskond ei jätnud neile kuigi suurt tegutsemisruumi ja impeeriumi poliitika soosis rahvusvähemuste ümberpaigutamist.²⁰

Olukord muutus kardinaalselt 1917. aastal. Eestimaa kubermangu ja Liivimaa kubermangu Eesti osa ühendamine rahvuslikuks Eesti kubermanguks 30. märtsil 1917 tegi reaalseks autonoomia. Jakob Hurda omaaegset üleskutset – kui me ei saa suureks arvult, tuleb saada suureks vaimult – võeti ühiskonnas vägagi tõsiselt. Kohe pärast tsaarivõimu kukutamist tuli Tartus kokku Eesti soost üliõpilaste ja vilistlaste kongress. Selle viimasel päeval peetud ettekandes “Teadus ja meie” püstitas Villem Ernits ülesande: tulevane Eesti peaks mahutama palju rohkem kõrgema haridusega jõude kui seni, emakeelsetes keskkoolides ja administratsioonis peaks tegutsema emakeelsed haritlased. Eesti haritlasi tuleks Venemaalt tagasi kutsuda eeskätt ülikooli õppejõududeks. Tartu ülikool peaks esialgu muutuma mitmekeelseks: vene, eesti ja läti keelseks, kusjuures keskkeeleks oleks vene keel, keeleteaduskonnas tuleb asutada soome-ugri jaoskond seitsme õppetooliga. Põhjaliku ettekandega “Eesti teaduse tasapind” esines arstitudeng Johannes Vilms, kes rõhutas, et ärkamisaegne pinnapealne mitmekülgsus peab edaspidi asenduma erialati teaduslikesse seltsidesse koondumisega ja tuleb rajada rahvuslik, Eesti ülikool. Konkreetsema kuju said kavad 3.–4. juulil peetud Eesti Rahvuskongressil.²¹ Kuna 1917. aasta suvel toimus Tartus ka Läti õpetajate kongress, kus võeti suund Läti ülikooli rajamisele, ja meeleolud muutusid nii või teisiti järjest radikaalsemaks, jäeti ühisülikooli mõte peagi kõrvale ja võeti suund rahvusülikooli(de) rajamisele.

Tõsi, ka pärast seda, kui nii Eesti kui Läti olid oma iseseisvuse välja kuulutanud, venekeelne Tartu ülikool oli Voroneži evakueeritud (augustis 1918) ja saksakeelne *Landesuniversität* tegevuse lõpetanud (novembris 1918), panid saksa ringkonnad ette, et Eesti ja Läti peaksid rajama ühise ülikooli. 21. detsembril 1918 kirjutas *Dorpatier Zeitung*, et Tartus tuleks ellu kutsuda rahvusvaheline ülikool sakslaste, eestlaste, lätlaste ja venelaste jaoks (nagu vabasadam, teadlasvabariik): “Kui ei õnnestu Voroneži põgenenud ülikooli tagasi tuua, siis peab Tartu vähemalt aastasajaks loobuma ülikooli hüvedest. Et aga üksik, maal elunev rahvus uue ülikooli rajamiseks liiga nõrk on, sellele ei saa keegi vastu vaielda, kes olukorda tõsisemalt analüüsib.”²²

²⁰ Protsessist, kuidas noor eesti soost haritlane läks Venemaale, et seal karjääri teha, mis sageli tähendas sakslaseks hakkamist, vt: Lea Leppik, “Social Mobility and Career Patterns of Estonian Intellectuals in the Russian Empire”, *Historical Social Research*, 33:2 (2008). Special Issue. Elite Formation in the Other Europe (19th–20th Century), 42–62.

²¹ Mare Viiralt, “Esimene Eesti üliõpilaste ja vilistlaste kongress”, *75 aastat Eesti ülikooli Tartus*, Tartu ülikooli ajaloo küsimusi, XXIX (Tartu, 1997), 64–65.

²² *Dorpatier Zeitung*, 21.12.1918.

Järgmise aasta suvel ilmus samas ajalehes kirjutis ülikooli tulevikust, mis lõppes lausega: “Kui üritatakse luua kaks ülikooli, üks eesti- ja teine läti-keelne, siis on see sama hea kui üldse loobumine ülikooli mõttest.”²³

Ei eestlased ega lätlased lasknud end oluliselt segada nende ringkondade hädakisast. Ülikooli pidasid vajalikuks nii kommunistid kui rahvuslased (kuigi oli neidki, kes pidasid eesti ülikooli võimatuks ja arvasid, et üliõpilasi tuleb saata välismaale õppima). Õppekeelena nähti ikka enam eesti keelt. Jaan Sarv (1877–1954), Eesti Tööraha Kommuuni Tartu ülikooli organiseerija, on 1918. aasta lõpul kirjutanud: “[...] on vaja, et iga õppetooli juures, kuhu teaduse huvides umbkeelne professor on kutsutud, assistendid tingimata eesti keelt oskavad. Sest pääle teadusemeeste ja eriasjatundjate ettevalmistamise peab ülikool tulevikus rohkesti ka teaduse populariseerimise eest hoolitsema.”²⁴ Eesti, vene ja saksa keel kuulutati võrdseks; nähti ette 5 teaduskonda (usuteaduskond puudus) ja uurimis-instituudid, üliõpilastelt ei nõutud haridusttõendavat dokumenti. Projekt valmis detsembri lõpus, ent 14. jaanuariks oli Tartus jälle võim vahetunud. Sarv, kes leidis, et tegemist on lihtsalt kahetsusväärse kodusõjaga ja et tal oli ülesanne organiseerida ennekõike eesti ülikooli, palus end välismaale õppima saata. 14. märtsil 1919 avati Petrogradis kommuuni ülikooli vaimse pärijana Eesti Tööraha Ülikool.

Ülikooli ülevõtmise komisjon alustas jälle tööd 1919. aasta jaanuari lõpul eesotsas rindelt ära kutsutud Peeter Pölluga. Ülikooli eesmärkidest seati esikohale teaduste arendamine. Ülikool pidi arendama üldist ja eriti Eesti elu käsitlevat teadust, andma kõrgemat teaduslikku haridust, viima teadust rahva keskele ja koolitama riigile spetsialiste. Ametlikuks keeleks kuulutati nüüd juba selgelt eesti keel. Õppejõude loodeti kutsuda ka välismaalt, ennekõike Soomest, uskudes, et keelesugulastena omandavad nad kergesti eesti keele.

Endine tunnus aitas noorel rahvusülikoolil kiiresti oma kohta leida – juba 1919. aasta oktoobris (st enne ülikooli ametlikku avamist) kutsuti Tartu ülikooli esindust näiteks Rostocki ülikooli 500. juubelile; paljud maailma ülikoolid, kes olid olnud väljaannete vahetuses Tartu ülikooliga, püüdsid ise kontakte taastada. Peeti plaane Balti riikide noorte rahvuslike ülikoolide teadustöö paremaks koordineerimiseks nii õppejõudude vahetuse kui ühiste teadusprojektide kaudu, muuhulgas kavandati igasse kõrgkooli

²³ *Dorpater Zeitung*, 28.07.1919.

²⁴ E. Tamme, “Jaan Sarv Tartu ülikooli juhatajana Eesti Tööraha Kommuuni perioodil”, *Tartu Ülikooli ajaloo küsimusi*, I (Tartu, 1975), 187–189. Jaan Sarve kui teadlase kohta vt: Ülo Lumiste, “Jaan Sarv – esimene Eesti täppisteadlane-teoreetik”, *Teaduse ajaloo lehekülgi Eestist*, III (Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 1980), 45–55.

naabrite keele lektoraadi asutamist, ühist meteoroloogiavõrgustikku ja Pasteuri instituuti.²⁵

4. oktoobril immatrikuleeriti esimesed 69 üliõpilast, ülikool avati pidulikult 1. detsembril 1919. Tartu ülikoolil oli nüüd endise viie asemel seitse teaduskonda: usu-, õigus-, filosoofia-, arsti-, matemaatika-, loodus- ja põllumajandusteaduskond. Viimatinimetatu koos veterinaariaosakonnaga loodi suuremate vaidlusteta – agraarmaal ei kahelnud keegi selle vajalikkuses. Nii ühendati taas ülikooliga 1848. aastal eraldunud Veterinaariainstituut. Ajastuomasest südametunnistuse vabaduse nõudest lähtudes vaieldi kõige rohkem usuteaduskonna otstarbekuse üle. Hiljem näitas rahvahääletus koolide usuõpetuse küsimuses, et rahvas siiski nõudis usuõpetuse olemasolu.²⁶

Ülikooli avamise hetkel olid nii raamatukogu kui muud varad veel Venemaal evakueeritud ja polnud ka mingeid kindlaid leppeid nende tagasi saamiseks. Raamatukogus oli umbes 26–27 000 köidet, põhiliselt annetustena saadud keskkooliõpikud ja ajaviitekirjandus. 1918. aastal oli üle antud ajalooprofessor Richard Hausmanni väärtuslik 4288-köiteline erakogu.²⁷ Alles varade tagastamine Tartu rahulepingu alusel löi baasi teadustöök. 480 000 köitega oli Tartu ülikooli raamatukogu nüüd jälle Eesti suurim. Veterinaariainstituudi liitmisega tulid ülikooli alluvusse ka selle varad ja hooned.²⁸ Mõnede asutuste seadmed olid evakueeritud, mõned kohapeal, mõned segastel aegadel tugevasti kannatanud. Aknaid tuli klaasida enamikul hoonetest. Rahvusülikooli töökorda seadmine oli aga prioriteet, mida tunnistati ja vajalike ressursside eraldamine ei põhjustanud erilisi vaidlusi. Materiaalse baasi paranedes olid nimekad teadlased nõus Eestisse asuma.

Õppida soovijaid oli piisavalt ja rohkemgi, kuigi kohati ilmnes noorte puudulik ettevalmistus ja suutmatuse õpinguid lõpule viia. 1920. aastate algul tunglesid ülikooli demobiliseeritud ja opteerunud. Kuna Vabadussõjast osavõtnud olid õppemaksust vabastatud, oli neid eriti palju. Ülikooli majandusjuhataja Karl Laaguse mälestustest võime lugeda, et ülikooli rajajad arvestasid kuni 1500 üliõpilasega, kui arv tõusis aga üle 4000

²⁵ Ajalooarhiiv (edaspidi EAA), f. 2100, n. 4, s. 418, l. 24–26.

²⁶ Pikemalt vt: Pille Valk, *Ühest heledast laigust Eesti kooli ajaloos: usuõpetus Eesti koolides aastatel 1918–1940* (Tallinn: Logos, 1997).

²⁷ Malle Ermel, “Tartu ülikooli raamatukogu 1919–40”, *Tartu ülikooli ajaloo küsimusi*, XXII (1) (Tartu, 1989), 110.

²⁸ Osa varadest, ilma milleta Eesti arvas end hakkama saavat, loovutati 500 000 kuld- rubla eest Nõukogude Venemaale: Karl Martinson, “Teadusorganisatsioonide süsteem Eesti Vabariigis (1918–40)”, *50 aastat Eesti Teaduste Akadeemiat*, 10.

aastas, seati haritlaste üleproduktiooni kartes 1930. aastate keskel sisse võistluseksamid.²⁹

Õppejõudude osas oli olukord kehvem. Eestil ei olnud kusagilt võtta piisavat hulka vajaliku kvalifikatsiooniga õppejõude kõigi õppetoole täitmiseks. Kuna ei tahetud, et välismaalased ülikoolis domineerivaks muutuksid, mindi teatud kõhklustega seda teed, et küllalt palju õppetoole anti kohatäitjatele, lootuses, et nad tulevikus täidavad ka esitatud nõudmised. Lootustandvaid noori saadeti välismaale end stipendiaadina täiendama, suurem osa neist saigi ülikooli õppejõududeks.³⁰ Stipendiaatide aruandeid lugedes võib vaid imetleda nende pühendumust ja sihikindlust, teisalt peegeldavad need ülikoolipoolseid väga selgeid ootusi.

Tartu rahule järgnenud opteerumisega tuli Eestisse 745 kõrg- ja 4931 keskharidusega inimest,³¹ mis oli väga oluline täiendus eesti haritlaskonnale. Vene impeeriumis oli pealinn Peterburi olnud Tartu järel teine eestlaste õppimiskoht, kus 1915. aastal leidis vähemalt 257 eesti soost üliõpilast. Riias oli samal ajal registreeritud 95 üliõpilast.³² Opteerunute seas oli statistika järgi 24 professorit, sh rahvusvaheliselt tunnustatud teadlasi: Kaasani ülikooli arstiteaduskonna professor hügieenik Aleksander Rammul (1875–1949), Petrogradi Neuroloogiainstituudi direktor Ludvig Puusepp (1875–1942), seismoloog Juhan Vilip (1870–1942) Peterburi Teaduste Akadeemiast, astronoom Ernst Öpik (1893–1985) Taškendi observatooriumist, Vologda Pedagoogilise Instituudi direktor ja Pihkva Rahvahariduse Instituudi professor Johannes Käis (1885–1950), keemik Mihkel Vittlich (Vitsut) (1866–1933) Riia Polütehnilisest Instituudist jt.

Eestikeelne õpetamine oli esialgu probleemiks ka paljudele eestlastele, kes olid hariduse omandanud muudes keeltes. Eesti teaduskeelgi oli alles tekkimas. Seepärast kasutati esimesel kümnel aastal Tartu ülikoolis kõiki lubatud loengukeeli: eesti, saksa, vene, inglise, prantsuse ja ladina, kusjuures kolm esimest olid valdavad. Põhimõtteliselt võis ülikoolis käia

²⁹ Karl Laagus, *Eesti ülikool Tartus. Memuaare ja ajaloo andmeid ülikooli arengust 1632–1932* (Tartu: Postimees, 1932), 187–188. Kuna ülikoolis õppimine oli tasuline, lisas suurem üliõpilaste arv tegelikult ülikoolile võimalusi. Initsiatiiv vastu võetavate uute üliõpilaste piirarvu kehtestamiseks (1935. a oli neid 690) tuli ülalt, mitte ülikoolilt endalt. Vt ka: Priit Rohtmets, *Rektor Johan Köpp* (Aasta Raamat Oü, 2007), 64.

³⁰ Stipendiaatide süsteem oli üsna sarnane tsaariaegse professori kutseks valmistumisega. Stipendiaatide nimekirjad teaduskondade kaupa vt: Rui, *Ulkomaiset tiedemehet*, 309–312.

³¹ A. Tooms, "Opteerimisliikumine ja Eesti jõudnud optandid", *Eesti statistika kuukiri*, 1922. 5 (Tallinn: Riigi Statistika keskbüroo väljaanne, 1922), 14, 17. Kokku saabus optante selle statistika järgi 36 013.

³² Pullat, *Lootuste linn*, 100, tabel 15.

ühtki eestikeelset loengut kuulamata. Rahvusteaduste alal polnud veel üldse spetsialiste ette valmistatud. Soomlaste kutsumine – sest Helsingi ülikoolis õpetati nii soome-ugri keeli kui etnograafiat ja Eesti ülikooli asutajaist olid mitmed seal õppinud³³ – osutus õnnelikuks mõtteks, nii said needki alad kiiresti heale teaduslikule tasemele. Hõimuvellede osatähtsuse kohta kirjutas ülikooli majandusjuhataja Karl Laagus hiljem oma mälestustes: “Neil tundus olevat usku ja iseteadvust, mida meil alul võis tunglaga otsida. See soomlaste usk nakatas meilegi. Ja selles “nakatuses” iseteadvusele oli, nagu mulle näis, vennasrahva abi suurem kui ehk tegelik toetus.”³⁴ Paljud soomlased lahkusid tegelikult Eestist 3–4 aasta pärast, sest ega Soomel endalgi varupink liiga pikk ei olnud, kuid eestlased said edaspidi juba ise hakkama.

Välisorientatsioonis püüti igati distantseeruda Venemaast ja Saksa- maast, pilgud pöörati rohkem Lääne-Euroopa (Prantsusmaa, Suurbritannia) ja Skandinaavia poole. Kuigi Eesti kuulumine Põhjamaade hulka või Baltoskandiasse on tunnustatud hiljem vaid soovunelmaks,³⁵ õnnestus just teaduses arendada selle piirkonna koostööd kõige tõhusamalt, see kujunes taimegeograafide, geoloogide, ornitoloogide jt uurimiseruumiks.³⁶ Rahvusteaduste alal arenes ühine teadusruum Soomega – lingvistid, folkloristid, etnograafid ja arheoloogid kasutasid sama metodoloogiat ja liikusid ühises suunas, toimus viljaks koostöö ja infovahetus. Tuleb siiski märkida, et kuigi eestlased soovisid oma ülikoolis näha ennekõike soomlasi või rootslasi, oli mitte-eestlastest professorite seas arvuliselt ikka kõige rohkem sakslasi.³⁷

Ülikooli toimetisi hakati välja andma 1921. aastast. Toimkonnas pidi olema üks esindaja igast teaduskonnast, toimetaja (tegevjuhataja) valis ülikooli valitsus kolmeks aastaks. Toimkond vastutas tööde vastavuse eest määratud nõuetele, toimetaja aga viimase korrektuuri eest.³⁸

Toimetised jagunesid kolme seeriasse: A – *realia* (füüsika, matemaatika, loodusteadused, meditsiin); B – *humaniora*; C – kroonika. A-seeria oli rahvusvaheliselt refereeritav ja selles avaldati suurem osa *realia* valdkonna doktoritöid, millega need läksid kohe rahvusvahelisse teaduskäibesse. 1921–40

³³ *Helsingi ja Tartu ülikooli sidemed aastail 1900–1940*. Näitus Tartu Ülikooli Raamatukogus 1.10.–15.12.1990. (Tartu-Helsinki, 1990).

³⁴ Laagus, *Eesti ülikool Tartus*, 234–235.

³⁵ Toomas Karjahärm, *Unistus Euroopast* (Tallinn, 2003), 57, 61.

³⁶ Jolita Klimaviciute, “Scientific relations among the botanists of Lithuania and other Baltic States in the first half of the 20th century”, *Historiae Scientiarum Baltica. Abstracts of XX Baltic Conference on the History of Science* (Tartu, 2001), 73–74.

³⁷ Rui, *Ulkomaiset tiedemehet*, 272, 313.

³⁸ EAA, f. 2100, n. 4, s. 124, l. 147–149.

ilmus 36 köidet. B-seeria sisaldas humanitaarvaldkonna töid, neid ilmus iseseisvusajal 48 köidet. C-seerias avaldati peamiselt ülikooli aastaaruan-deid, kuid 23 köite hulgas on ka mõned muudele teemadele pühendatud kroonikalaadsed väljaanded.

Toimetised ilmusid 4–12 korda aastas. Ametlik keel oli eesti keel, kuid alati pidi olema ka võõrkeelne resüme. Kasutada tohtis ladina, kreeka, prantsuse, inglise, saksa või vene keelt, ja paljud, eriti A-seeria tööd, olidki nendes keeltes. Trükiarv oli 1000, millele lisandus 25–100 eksemplari üli-kooli raamatukogu vahetusfondi tarbeks. Lisaks doktoritöödele avaldati õppejõudude, assistentide, stipendiaatide ja üliõpilaste töid vastava teadus-konna soovitusel ja ülikooli valitsuse loal; samuti teiste isikute poolt Tartu ülikoolile esitatud dissertatsioonid, mis vastava teaduskonna poolt kaitsmi-sele lubatud ja ülikooli valitsuse poolt avaldamiseks soovitatud. Honorari ei makstud. Alates 1935. aastast trükiti 10 eksemplari paremal kaltsupaberil, et säilitada neid arhiiveksemplaridena.³⁹ Kahjuks puudub hea ülevaade, kui palju ja millistes väljaannetes avaldati eesti autorite teadustöid välismaal.

Kuni 1936. aastani oli Tartu ülikool Eestis ainsaks riiklikuks kõrgkoo-likes (arvestamata muusika- ja kunstikõrgkoolide), mis koondas nii õpetamise, teadustöö kui välissuhtluse. Korraliste õppejõudude palgad tulid riigieel-arvest, erakorralised või ülemääralsed said tasu erisummadest (need tulid mitmesugustest tasulistest teenustest, nagu õppemaks, labori kasutamise maks, ravimaks ülikooli kliinikutes jne). Eesti Kultuurkapitalil polnud tea-duse sihtkapitali, kuid umbes 20 protsenti tuludest läks otse valitsuse käsu-tusse, sellest toetati peamiselt ülikooli juurde registreeritud teadusseltse. Tartu ülikooli allasutuste arv kasvas üle 100 (eesti keele arhiiv; seerumi-laboratoorium; tähetorn; arheoloogiakabinet; meteoroloogia observatoo-rium; närvikliinik; õlikivide laboratoorium; zooloogiainstituut; põlluma-janduslikud katsejaamad – et nimetada vaid mõned).

Kaasaegsed hakkasid pidama Tartu ülikooli Eesti jaoks liiga suureks. Ülikoolile kuulusid suured maad ja varad ning tohtu hulk hooneid. Majan-duskriisi aastail koondati töötajaid ja suurendati tasuliste teenuste tariife – neist laekusid erisummad, mida võis kasutada kas publitseerimiseks või erakorraliste õppejõudude tasustamiseks. Aastateks 1933/34 jäid riigieelar-vele ainult korraliste ametnike palgad ja teaduslike instituutide kabinetide

³⁹ Ettepaneku selleks tegi Rahvuslik Vaimse Koostöö komisjon. 10 eksemplari tuli jaotada järgmiselt: 1) TÜ raamatukogu, 2) Riigi raamatukogu Tallinnas, 3) Helsingi ülikooli raamatukogu, 4) Budapesti ülikooli raamatukogu 5) Briti muuseumi raama-tukogu Londonis, 6) Kongressi raamatukogu Washingtonis, 7) ERM-i raamatukogu, 8) *Staatsbibliothek* Berliinis, 9) Kuninglik raamatukogu Stockholmis, 10) *Bibliothèque Nationale* Pariisis (EAA, f. 2100, n. 4, s. 124, l. 435).

kulud. Kannatasid eelkõige kontaktid välismaaga, välisreiside jaoks polnudki eelarverida. Toetusi võisid jõudumööda jagada küll teadusseltsid, kuid nendegi võimalused olid piiratud ja ülikooli arhiivimaterjalid näitavad, et 1933–34 jäi eesti teadlastel rahapuuduse tõttu suurem osa rahvusvaheliste konverentside ja kongresside kutseid kasutamata.⁴⁰ Samas oli ülikooli juures rida õppetoole, mida pidasid üleval asjast huvitatud riigid või organisatsioonid: näiteks toetas juudi keele ja kultuuri edendamise selts vastavat õppetooli, Prantsuse instituut prantsuse keele õpetamist, Ungari vabariik ungari keele lektoraati jne. Palju kasutati õppeülesande täitjaid – oma ala spetsialiste, kes lugesid tunnitasu alusel loenguid oma kitsa eriala kohta. Nii tuli Tartus umbes iga kümne tudengi kohta üks õppejõud ja iga 327 elaniku kohta tuli Eestis 1922. aastal üks üliõpilane.⁴¹

Tallinna Tehnikaülikool

1930. aastate teiseks pooleks oli juba olemas kriitiliselt vajalik hulk kõrgharidusega inimesi ja hakati mõtlema rohkem selle peale, kas erialade struktuur ikka vastab ühiskonna nõudmistele ja vajadustele. Ülikool oli küll suur, kuid mõnevõrra ühekülgne. Suurim teaduskond oli õigusteaduskond. Heal järjel olid rahvusteadused. Iseseisev riik vajas aga kahtlemata ka oma tehnilist intelligentsi. 1934. aastal oli Riigikogus otsustatud, et Tartu ülikooli juurde rajatakse tehnikateaduskond ja majandusteaduskond (viimane eraldati õigusteaduskonnast 1. jaanuarist 1938). 1. septembril 1934. aastal avatigi matemaatika-loodusteaduskonnas tehnikaosakond, aasta pärast sai see iseseisvaks teaduskonnaks. Tallinna linnavalitsus, Tehnilise Hariduse Edendamise Selts jt nõudsid tehnikateaduskonna üleviimist Tallinna kui tööstuslikult kõige enam arenenud linna ja 1936. aastal saigi see teoks. Tallinna Tehnikainstituudi (1938. aastast -ülikooli) näol loodi tugev konkureeriv kõrgkool Tartu ülikooli kõrvale. Suund uute teadusinstituutide loomisele aga jätkus: riigivanema dekreediga 3. juunist 1937 loodi Loodusvarade Instituut Eesti loodusvarade, tooraine ja tootmise uurimiseks. Viimane sai täielikult komplekteeritud alles 1940. aastaks ning oli hiljem aluseks mitmele ENSV TA uurimisinstituudile.

Eraldi tehnikakõrgkool Tallinnas suurendas riigi kulutusi kõrgharidusele ja pingestas eelarve jaotust. Riik püüdis olukorda lahendada suurema administreerimisega. 1. jaanuarist 1938 kehtima hakanud uus ülikooliseadus käis

⁴⁰ EAA, f. 2100, n. 4, s. 438, l. 156–157. 24 kongressikutsest kasutati ära vaid kolm, neistki sõitis professor Sten Karling Kunstiajaloo kongressile Stockholmi omal kulul.

⁴¹ Karjahärm, Sirk, *Vaim ja võim*, 48–50.

ka tehnikaülikooli kohta ja piiras ülikoolide autonoomiat tunduvalt. Teisalt aitas uute teadusasutuste loomine kindlasti leevendada vahepeal ühe enam kõneainet pakkunud intelligentsi tööpuuduse probleemi. Kutsekodade kaudu (neid loodi presidendi dekreetidega juurde) anti haritlastele vaikivale ajastule iseloomulikul viisil piiratud võimalus kaasa rääkida poliitikas.

Teaduste Akadeemia

1938. aastal sai Eesti enesele ka teaduste akadeemia (TA). Selle loomise protsess oli alanud õigupoolest juba enne, kui ülikool teoks sai. Villem Ernitsa algatusel rajati 1918. aastal Eesti Akadeemiline Ühing, mis koondas tol korral eesti väheseid teadusmehi ja pidi kujunema teadustööd koordineerivaks keskuseks. Ühing aitas kaasa Eesti ülikooli loomisele. Teaduste Akadeemiat peeti küll vajalikuks ja 1920. aastal võeti vastu ka Eesti Teaduste Asutuse seadus, kuid vahendite killustamise hirmust jäi see esialgu ellu viimata.⁴²

1922. aastal oli Rahvasteliidu nõuandva organisatsioonina tegevust alustanud Rahvusvahelise Vaimse Koostöötamise Komisjon, 1924. aastal loodi erinevate teadusalade esindajate ühendamiseks Rahvasteliidu Vaimlise koostöötamise komisjoni Eesti osakond (VKKEO) või teise variandina Eesti rahvuslik vaimse koostöö komisjon (ERVKK), kelle initsiatiivil võeti Teaduste Asutuse rajamine alates 1929. aastast uuesti päevakorda eelkõige rahvusvahelise suhtlemise vajadusi silmas pidades. Kuid ka siis jäi asutus ellu kutsumata, peamiselt majandusliku kitsikuse tõttu.⁴³ 1933 moodustati Roomas ülikoolide arheoloogia ja kunstiajaloo instituutide rahvusvaheline keskus, sinna kuulusid Eestist Tartu ülikooli klassikalise muinasteaduse ja kunstiajaloo instituut, Tartu ülikooli arheoloogiakabinet ja Eesti Rahva Muuseum. Eestis oli ka Rahvusvahelise Rahvakunstide Komisjoni rahvuslik komisjon, mille esimeheks oli ERM-i direktor.⁴⁴ 1930. aastate teisel poolel oli ERVKK väga aktiivne, osaleti regionaalsetel ja maailmakongressidel. 1936. aastal toimus Tartus 2. Balti riikide rahvuslike vaimse koostöö komisjonide kongress, mille ettekanded avaldati ülikooli toimetistes.⁴⁵ Vastavalt 1937. aasta Helsingi regionaalse kongressi otsustele asuti ette valmistama kultuuriväärtuste arvelevõtmist ja Eesti teadusraamatukogude

⁴² EAA, f. 2100, n. 16, s. 114, l. 15.

⁴³ Samas, l. 18. 30 liikmest poolel andis Tartu ülikool, kaasa olid haaratud ka kaks haridus- ja sotsiaalministeeriumi esindajat.

⁴⁴ *Rahvusvahelise Vaimse Koostöötamise Institutsioonid ja nende tegevus 1932–33*, ERVKK ülesandel koostanud F. Puksov (Tartu: K. Mattiesen, 1935).

⁴⁵ *Teise Balti riikide vaimse koostöö kongressi toimetis. 29.–30. nov. 1936 Tartus*, Eesti Vabariigi Tartu ülikooli toimetused, C. XXII (Tartu, 1937).

ühiskataloogi koostamist.⁴⁶ ERVKK tegi ära suure töö eri valdkondade teadlaste ühendamiseks, kuigi teaduste akadeemia rajamist otseselt selle komisjoniga seostada ei saa.⁴⁷

Pärast Tehnikaülikooli loomist ja ülikoolide autonoomia piiramist muutus mõte teaduste akadeemiast üldiselt vastuvõetavaks. Kava kujundada teaduste akadeemiaks ümber Õpetatud Eesti Selts (ÕES) (Lätis täitis näiteks teaduste akadeemia rolli Riia Läti Selts) heideti kõrvale, nagu ka teadusseltside esindajatest teadlaste koja moodustamise mõte.⁴⁸ Teatud seos ÕES-iga siiski loodi – riigihoidja Konstantin Päts kirjutas Eesti Teaduste Akadeemia seadusele alla 28. jaanuaril 1938 – päeval, mil tähistati ÕES-i 100. aastapäeva.⁴⁹ Ennekõike tuleb sellises üldalt alla loomises näha “vaikivale ajastule” iseloomulikku soovi ka seda eluala suunata ja kontrollida.⁵⁰ Täiskogu tuli esimest korda kokku 20. aprillil Tartus, pidulik avaaktus aga toimus 22. oktoobril Tallinnas. Seal peetud kõnes rõhutas Päts, et akadeemiat on Eestile vaja riikliku iseseisvuse ja iseteadvuse kindlustamiseks.⁵¹ TA asukohaks sai Tartu, varasemates ettepanekutes kavandatud valimisi ei toimunud. Akadeemia presidendi nimetas ametisse Eesti Vabariigi president, esimesed 12 akadeemikut samuti. Korra järgi võis uue liikme valida täiskogu, president pidi valiku kinnitama. Esimestest akadeemikutest olid 11 Tartust ja üks Tallinnast (Paul Kogermann). Humanitaarsektsiooni kuulusid: keeleteadlane Julius Mark, õigusajaloolane ja uue põhiseaduse projekti peamisi autoreid Jüri Uluots, antropoökoloogia rajaja Edgar Kant, rahvaluuleteadlane Oskar Loorits, kirjandusteadlane Gustav Suits, ajaloolane Hendrik Sepp. Loodusteaduste sektsiooni moodustasid maailmamaainega neurokirurg Ludvig Puusepp, Eesti põlevkiviuurimise ja -tööstuse rajaja Paul Kogermann, taimefüsioloog Hugo Kaho, mikrobioloog Karl Schlossmann, leepararavi meetodi väljatöötaja Aleksander Paldrok, tähestatistilise koolkonna rajaja Ernst Öpik. Akadeemikute määramisel mängisid kaasa kahtlemata poliitilised motiivid (eriti H. Sepa ja J. Marki puhul). Üldiselt

⁴⁶ Tartu Ülikooli Raamatukogu, käsikirjade ja haruldaste raamatute osakond (TÜR KHO), f. 46, s. 4, l. 1–2.

⁴⁷ Vrdl Kalling, Tammiksaar, *Eesti Teaduste Akadeemia*, 29–32.

⁴⁸ Kutsekodade abil püüti luua Eestis korporatiivset riiki, aastatel 1934–36 moodustati 15 uut kutsekoda.

⁴⁹ Herbert Ligi, “Eesti Teaduste Akadeemia ja Õpetatud Eesti Selts”, *50 aastat Eesti Teaduste Akadeemiat*, 200–205.

⁵⁰ Kalling, Tammiksaar, *Eesti Teaduste Akadeemia*, 33.

⁵¹ Vt: Konstantin Päts, “Oma kuulsuse aluseks peaksid meil olema oma kultuuritöö väärtused”. Kõne Eesti Teaduste akadeemia avaaktusel 22. oktoobril 1938, *Akadeemia*, 10 (2008), 2133.

olid need 12 meest siiski kõik rahvusvaheliselt tuntud teadlased ja esindasid päris hästi tollase Eesti suuremaid teadussaavutusi.

Akadeemiku amet ei vabastanud ülikooliprofessori kohalt ega toonud kaasa lisatoetust (palka said president, asepresident, teadussekretär ja kantseleiametnik), küll aga lisavõimalusi teadustöö tarvis. Akadeemia esimeste aastate uurimistoetused läksid suuremalt jaolt akadeemia liikmetele. Liikmete üldarvuks oli määratud 20, uue akadeemiku valimise õigust jõudis Eesti TA kasutada vaid korra – 15. mail 1939 valiti akadeemikuks botaanik Theodor Lippmaa.⁵²

Ülikooliseaduses ei öeldud, et teaduslikud seltsid peaksid end ümber registreerima, aga kuna nad said arvestatavat toetust valitsuselt, ning jätkuvalt toetuse saamiseks tuli end ümber registreerida TA alluvusse (maisjuunis 1938), hakati seda tasapisi ka tegema. Ajakirjanduses võeti 1938. aasta jooksul korduvalt sõna teaduslike seltside TA juurde üleviimise poolt ja vastu. Erilisel kohal olid kaks puhtteaduslikku seltsi – Looduseuurijate Selts (LUS) ja ÕES, mõlemad rahvusvaheliselt tuntud väljaannete ja rikkalike teaduslike kogudega, mida peeti noorele akadeemiaale tubliks alusvaraks. LUS registreerus pärast ägedaid vaidlusi ümber oktoobris 1938, ÕES alles veebruaris 1940. TA juurde asutati ka kodu-uurimise selts ja murdeuurimise instituut.⁵³ 1940 ilmus esimene aastaraamat, mis sisaldas eesti-, inglise-, prantsuse- ja saksakeelseid artikleid akadeemia liikmetelt. TA juurde loodud ülikooli õpperaamatute komisjoni väljaandel ilmus viis raamatut. Kuid Eesti TA ei sobinud nõukogude asutuste süsteemi ja nii likvideeriti see Vabariigi Presidendi dekreediga 17. juulist 1940.

LUS ja Akadeemiline Emakeele Selts (viimane ei olnud ühinenud Eesti TA-ga) leidsid endale niši sõjajärgse nõukoguliku Teaduste Akadeemia tiiva all. ÕES kui natsionalismi pesa aga likvideeriti 1950. aastal ning tema varad jaotati ENSV TA asutuste vahel.

Teadusseltsid

Lisaks juba mainitud 1838. aastal alustanud ÕES-ile ja 1853. aastal loodud LUS-ile mängisid sõdadevahelise Eesti teaduselus olulist rolli erialased teaduslikud seltsid. Seltside kaudu toimus suurem osa teaduslikust kirjastamis-tegevusest ja enamus neist oli registreeritud Tartu ülikooli juurde, mistõttu

⁵² Kädi Riismaa, "Eesti Teaduste Akadeemia loomine ja tegevus", *50 aastat Eesti Teaduste Akadeemiat*, 19.

⁵³ Seltside TA-ga liitmise või mitteliitmise tagamaadest pikemal: Kalling, Tammiksaar, *Eesti Teaduste Akadeemia*, 39–45.

oli teadustegevus äärmiselt kontsentreeritud. Noores ja väikese rahvaarvuga riigis tuleb seda pidada positiivseks, sest nii ei tekkinud tarbetut jõudude killustumist ja dubleerimist. Samas oli seltside liikmeskonna näol kaasa haaratud väga palju inimesi, kes otseselt ülikooliga seotud ei olnud. Akadeemilised seltsid ühendasid ülikooli õppejõude, tegutsevaid teadlasi ja muid huvilisi (nt kooliõpetajaid) ning pakkusid üliõpilastele võimalust teaduslikuks eneseteostuseks. Veljesto albumis kirjutas August Anni(st) 1923. aastal: “Üliõpilasühing peab olema ka mõnesuguse kultuuritöö lähtekoht, tööselts. Jah, väikerahva intelligentsil on tööd nii palju, et hää oleks, kui ta ka oma kasvamisajal ei õpi mitte alati ainult sellekohases “pansioonis”, vaid talulapsena juba varakult oma vanemaid aitaks ka tegelikus töös.”⁵⁴ Just seltside eestvõttel ja juhtimisel ning üliõpilaste aktiivsel osavõtul koostati väärtteosed *Eesti. Maa, rahvas, kultuur*, maakondlikud koguteosed, *Eesti Entsüklopeedia*, *Eesti biograafiline leksikon*, *Eesti ajalugu* jpt. On muljetavaldav, kuidas seltsid suutsid omavahel integreeruda suuremate ühisprojektide läbiviimiseks. Akadeemiline Ajalooselts, Akadeemiline Emakeele Selts, Looduseuurijate Selts jt kasvasid oma eriala uurimistöö ja uurimistulemuste publitseerimise juhtivateks keskusteks. Otsesidemete kaudu või ülikooli vahendusel toimus aktiivne publikatsioonide vahetamine teiste riikide ja teadusasutustega. 1932. aastal oli perioodiliste väljaannete hulk kasvanud 42-ni, neid vahetati 1957 teadusasutusega 53 maalt.⁵⁵ Kokku anti välja 58 499 lk teaduskirjandust, mida võib pidada igati tubliks saavutuseks (vt tabel 1).

Tabel 1. Tartu ülikooli juures tegutsenud teadusseltside poolt välja antud kirjandus (vastavalt 1940. aastal koostatud aruandele⁵⁶):

Selts	Teemad	Publikatsiooni vorm	Maht lk-des
Akadeemiline Ajalooselts	ajalugu, biograafia, bibliograafia	raamatud, tööd, ajakiri, separaadid	6049
Akadeemiline Emakeele Selts	filoloogia, murdeuurimine	raamatud, separaadid, aastaraamatud	8000
Akadeemiline Usuteaduslik Selts	teoloogia, kirikulugu, orientalistika	raamatud, ajakirjad, separaadid	3525

⁵⁴ August Anni, “Millised peaksid olema meie üliõpilasühingud”, *Mõtteid valmivast intelligentsist* (Tartu: Odamees-Carl Sarap, 1923), 112. August Annisti vaadetest pike-malt vt: Helena Sepp, “August Anni(st)i rahvuslik-demokraatlik kultuuriideaal Eesti Vabariigi algusaastail ja vaikival ajastul”, *Acta Historica Tallinnensia*, 12 (2008), 18–33.

⁵⁵ Veidermaa, *Teadus Eesti vabariigis*, 37.

⁵⁶ EAA, f. 2100, n. 19, s. 206, l. 193–194. Aruanne ENSV TÜ kirjastustegevuse kohta.

Selts	Teemad	Publikatsiooni vorm	Maht lk-des
Akadeemiline Kirjandusühing	kirjandusteadus, kultuurilugu	tööd, aruanded	1100
Akadeemiline Orientalistikauhing	folkloor	raamatud	76
Akadeemiline Keemiaselts	keemia	raamatud, ajakiri	800
Akadeemiline Metsaselts	metsandus, dendroloogia	raamatud, aastaraamatud, tööd	10 975
Akadeemiline Põllumajanduslik Selts	põllumajandus, taimekasvatus, loomakasvatus, piimandus	raamatud, separaat, ajakiri	13 226
Looduseuurijate Selts	geograafia, zooloogia, geoloogia, botaanika	raamatud, ajakirjad, aruanded	5446
Õpetatud Eesti Selts	folkloor, ajalugu, arheoloogia, kirjandusteadus, filoloogia, bibliograafia	raamatud, tööd, aastaraamatud	8100
Akadeemiline Rootsi-Eesti Ühing	ajalugu, filoloogia, folkloor	aastaraamatud, separaadid	972
Akadeemiline Kooperatiiv	kooperatsioon	raamatud, aruanded	230

Baltisakslaste ja venelaste teadusorganisatsioonid

Rahvuslikuks muutunud Tartu ülikooli kõrvale löid oma teadusorganisatsioonide süsteemi sakslased. 1922. aastal oli Eestis sakslasi 18300 (1,8%), neist 7000 Tallinnas ja 3200 Tartus.⁵⁷ Endiste tuntud baltisaksa teaduseltside tegevus oli Esimese maailmasõja ajal praktiliselt katkenud. Mõned erandid aga elasid sõja üle. 1792. aastal tegevust alustanud Liivimaa Üldkasulik ja Ökonoomiline Sotsietet kaotas mõisate äravõtmise tõttu palju oma endisest mõjujõust, kuid jätkas tegevust siiski 1939. aastani. Sotsieteedi majja Tartus koondusid teisedki saksa seltsid, keskele kohale tõusis Teadusliku kodu-uurimise instituut.⁵⁸ LUS, mis 1873. aastast tegutses Tartu ülikooli

⁵⁷ Sirje Kivimäe, "Baltisaksa ajaloolaste organisatsioonid", *50 aastat Eesti Teaduste Akadeemiat*, 207.

⁵⁸ Sotsieteedi saatusest 1919–39 vt: Hans Dieter v. Engelhardt, "Die livländische Gemeinnützige und Ökonomische Sozietät in Dorpat 1919 bis 1939", *Die Livländische Gemein-*

juures, muutus peamiseks loodusteadusliku uurimistöö keskuseks Eesti Vabariigis, kusjuures selles löid kaasa nii eestlased kui sakslased, publikatsioonid aga olid peaaugult saksakeelsed.⁵⁹ Tallinnas koondusid baltisakslased peamiselt 1842. aastal loodud Eestimaa Kirjandusliku Ühingu (EKÜ) ja selle poolt üleval peetava Provintiaalmuseumi ümber. Seegi jäi lõpuni, st 1939. aastani baltisakslaste seltsiks.⁶⁰

Baltisaksa ajalooteaduses enne Esimest maailmasõda tuntuks saanud tugevale allikaurimisele rajanev Waitz-Hausmanni koolkond elas edasi Tallinna linnaarhiivis (juhataja Otto Greiffenhagen), Tartu ülikooli raamatukogu Baltica osakonnas (seda juhatas 1919–39 Otto Freymuth) ja kolmes akadeemilises ühingu, mis 1918. aasta üle elasid: ÕES, EKÜ ja Pärnu Muinasuurimise Selts. Jätkati publikatsioonide väljaandmist.⁶¹ Väärub märkimist, et ka pärast seda, kui ÕES 1930. aastate algul oli üle läinud eestlaste juhtimise alla,⁶² ilmusid publikatsioonid endiselt sageli saksa keeles – ka eesti autorid oli valmis seda kasutama, et laiemat publikut võita.

Baltisaksa uurijad püüdsid igati taastada kontakte Läti alale jäänud rahvaskaaslastega. Sealne olulisim akadeemiline ühing oli Herderi selts ja selle poolt 1927. aastal rajatud Herderi Instituut Riias. Saksamaal hakati järjest rohkem nägema Balti mere kallastel elavaid sakslasi ja nende ajalugu ühtses saksa rahva ajaloo kontekstis. Nii viis Saksamaa Hansa Ajaloo ühing 1926. aastal läbi konverentsi Riias ja Tallinnas.⁶³ 1927. aastast ilmus Eesti ja

nützige und Ökonomische Sozietät (1792–1939), hrsg. von Hans Dieter v. Engelhardt, Hubertus Neuschäffer, Quellen und Studien zur Baltischen Geschichte, Bd. 5 (Köln-Wien-Berlin: Böhlau, 1983), 145–164.

⁵⁹ *Archiv für Naturkunde Liv, Ehst und Kurlands* ilmus 1854–1937. Alles 1932 hakkas ilmuma populaarteaduslik ajakiri *Eesti Loodus*. Vt: Linda Kongo, *Eesti looduseuurijate seltsi 150 tegevusaastat 1953–2003* (Tallinn: TA kirjastus, 2003), 66–67.

⁶⁰ Vello Kuldna, “Eestimaa Kirjanduse Ühingu Muuseum (Provintiaalmuseum) 1842–1940”, *Eesti Ajaloomuuseum. Tõid ajaloo alalt*, 4 (2002), 9–60.

⁶¹ Vt Birgit Fernegel, “Das Deutsche Presse- und Verlagswesen in den 20er und 30er Jahren in Estland”, *Die Deutsche Volksgruppe in Estland während der Zwischenkriegszeit und aktuelle Fragen des deutsch-estnischen Verhältnisses*, hrsg. von Boris Meissner, Dietrich A. Loeber, Cornelius Hasselblatt (Hamburg: Bibliotheca Baltica, 1996), 167–168.

⁶² Ülevaade eesti-saksa vahekorraest ÕESis vt: Jörg Hackmann, “Von der ‘Gelehrten Estnischen Gesellschaft’ zu ‘Öpetatud Eesti Selts’”, *Verein und Nation in Estland, Ostseeprovinzen, Baltische Staaten und das Nationale*, hrsg. von Norbert Angermann, Michael Garleff, Wilhelm Lenz, *Schriften der Baltischen Historischen Kommission*, Bd. 14 (LIT Verlag Münster, 2005), 184–211.

⁶³ Heinz v. z. Mühlen, “Kontinuität und neue Anstöße der deutschbaltischen Geschichtsforschung in Estland nach dem ersten Weltkrieg”, *Die Universitäten Dorpat/Tartu, Riga und Wilna/Vilnius 1579–1979. Beiträge zu ihrer Geschichte und ihrer Wirkung im Grenzgebiet zwischen West und Ost*, hrsg. von Gert v. Pistohlkors, Toivo U. Raun, Paul Kaegbein (Köln-Wien: Böhlau, 1987), 295.

Läti sakslasi ühendav *Baltische Monatsschrift*, hiljem *Baltische Monatshefte*. 1933 hakkasid jälle toimuma Balti ajaloolaste päevad, ühistööna anti välja kodu-uurimuslik töö *Baltische Lande*. Kui eesti ajaloolaste põhihuviks sai Rootsi aeg, ei jäänud sellest puutumata ka baltisaksa ajaloolased. Teadusliku kodu-uurimise instituudis 1935. aastal peetud kõnes “Teadusliku kodu-uurimise tähtsus nüüdisajal” rõhutas Georg von Rauch vajadust näha Balti ajalugu avaramal Kesk- ja Ida-Euroopa taustal, sidudes seda Rootsi, Taani ja Poola ühise vastuseisuga idale.⁶⁴ Baltisakslaste eraldiseisvate teadusorganisatsioonide loomine oli vajalik nende kõikumalöönud identiteedi kindlustamiseks – nii perekonnaloo uurimine⁶⁵ kui akadeemiline kodu-uurimine⁶⁶ olid selleks vägagi sobivad. Nende professionaalne sellealane tegevus mõjus aga omakorda innustavalt eestlastele, ka siis, kui seda tunnistada ei soovitud. Muide, eesti ajaloouurijaid tugevasti mõjutanud, objektiivse ja allikakeskse uurimissuuna juurutaja Arno Rafael Cederbergi juures õppis ka rida hilisemaid tuntud baltisaksa ajaloouurijaid.⁶⁷

Baltisakslased Eestis said oma eesti kolleegidega paremini läbi kui Läti omad lätlastega, kus rahvuslik propaganda kippus teaduslikkust varjutama ja sakslased omakorda rohkem Saksamaa poole vaatasid. Ei saa öelda, et Eestis seda üldse ei toimunud, kuid kindlasti väiksemas mastaabis. Märkimist väärivad sellised kultuuripiiridel liikujad nagu Georg v. Rauch, kes publitseeris nii Eesti, Saksamaa kui Skandinaavia ajakirjades.⁶⁸ Taoline koostööle orienteeritud uus sakslus (*neues Deutschtum*) vääriks kindlasti põhjalikumat uurimist.

Tartus tegutses kaks saksa erakõrgkooli. 1928 asutati Tartu Saksa Kõrgkooliabi, kus loenguid pidasid Saksamaalt pärit ja kohalikud õppejõud. 1931 asutati teoloogilis-filosoofiline luterlik eraakadeemia, mis tegutses kuni 1939. aastani. Eesti ühiskond kartis saksa soost pastorite konkurentsi, seepärast ei andnud akadeemia lõpetamine mingeid õigusi, küll

⁶⁴ Heinz v. z. Mühlen, “Die Deutschbaltische Geschichtsschreibung 1918–1939/45 in Estland”, *Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung*, hrsg. von Georg von Rauch (Köln-Wien: Böhlau, 1986), 342.

⁶⁵ 1926 rajati *Dorpater Deutsche Genealogische Gesellschaft*, esimees Georg v. Rauch. Väljaanne *Baltische Familiengeschichtlichen Mitteilungen*.

⁶⁶ 1929 rajas professor Edmund Spohr Liivimaa Üldkasuliku ja Ökonoomilise Sotsioteediga seotud *Institut für Heimatforschung*, mis andis välja kahte publikatsioonide seeriat: *Abhandlungen* ja *Mitteilungen*.

⁶⁷ v. z. Mühlen, “Die Deutschbaltische Geschichtsschreibung”, 343.

⁶⁸ Georg v. Rauchi vaadete kujunemises mängis kindlasti olulist osa see, et ta valis õppimiskohaks Tartu ülikooli (paljud baltisakslased eelistasid Saksamaa ülikoole). Vt pikemalt: Lea Leppik, “Georg Rauch – baltisakslane Eesti ülikoolis”, *Tartu ülikooli ajaloo küsimusi*, XXXIII (Tartu, 2004), 181–194.

aga arvestati õpinguid Saksamaa kõrgkoolidesse üleminekul.⁶⁹ Nii baltisakslaste erakõrgkoolid kui teadusseltsid lõpetasid Eestis tegevuse seoses nende ümberasumisega Saksamaale 1939–40. Nende kultuurimõju sellega aga ei lõppenud, sest “eestikeelse terminoloogia aluseks võeti suurel määral 19. sajandi saksa teaduskeele süsteem ja terminoloogia. Keel määras teadusliku mõtlemise mudeli. See paradigmaatiline seos on tähtsaim, mille saksa teadus on eesti teadusele andnud. Lisaks päris Tartu ka valdavalt saksa süsteemis üles ehitatud materiaalse baasi: hooned, inventari, kollektiioonid, raamatukogud, arhiivid”.⁷⁰

Oma teadusseltsid olid ka teisel mõjukamal rühmas – venelastel, ehkki nende tuntus ei küüni baltisakslastega võrreldavale tasemele. Jurjevi ülikooli vene professoritest ei jäänud Eestisse peaaegu kedagi, kõik evakueerusid 1918. aastal. Punaselt Venemaalt lahkunud õpetlastest kinnistus Eestis väike grupp – 30–40 inimest. Emigrandid ei leidnud uut elukohta sageli tööd ja asusid oma akadeemilise potentsiaali säilitamiseks looma akadeemilise gruppe. 1921. aastal alustas selline grupp tegevust ka Eestis. Juhtival kohal olid selles Tartu Ülikooli professorid (sh Venemaalt opteerunud eestlased): L. Puusepp, L. Masing, W. Zoega v. Mannteufel, A. Lipschüts, M. Kurtšinski, D. Grimm, I. Tjutrumov jt. Eriti aktiivne oli organisatsioon oma tegevuse esimesel aastakümnel, osutades materiaalset abi liikmetele ja nälgivatele õpetlastele nõukogude Venemaal. Viimasel eesmärgil pidasid näiteks L. Puusepp ja M. Kurtšinski tasulisi loenguid Tartu Ülikooli aulas. Toetati rahaliselt vene üliõpilasi. Aastatel 1922–40 tegutsesid Tallinnas Vene Kõrgemad Polütehnilised kursused – ainus vene erakõrgkool Eesti Vabariigis. 1935. aastal nimetati see ümber Polütehniliseks Erainstituudiks.⁷¹ 1928. aastal organiseeriti Tartus vene rahvaülikool, esineti loengutega ka Narva ja Pihkva rahvaülikoolides, tähistati vene kirjanduse ja teaduse tähtpäevi. Hoiti sidet teiste vene kultuuri seltsidega Eestis ja välismaal. Vene akadeemiline grupp Eestis kuulus Vene akadeemiliste organisatsioonide liitu emigratsioonis, mis loodi 1921. aastal Prahast ja ühendas vene teadlasi 10 maalt. Võeti osa organisatsiooni kong-

⁶⁹ Jürgen v. Hehn, “Deutsche Hochschulaktivitäten in Riga und Dorpat zwischen den beiden Weltkriegen”, *Die Universitäten Dorpat/Tartu, Riga und Wilna/Vilnius 1579–1979*, 263–276.

⁷⁰ Villu Tamul, “Verbindungen zwischen Estland und den Deutschen auf dem Gebiet der Wissenschaft”, *Tausend Jahre Nachbarschaft. Die Völker des baltischen Raumes und die Deutschen*, hrsg. von Wilfried Schlau (Bonn: Bruckmann, 1995), 285.

⁷¹ Õppeaeg oli 6 aastat, kursused toimusid õhtuti, õppemaks oli väike ja kõrgkool seetõttu rahalistes raskustes. Püüti anda tehnikaharidust neile vene noortele, kes puuduliku keeleoskuse tõttu ei saanud õppida eesti kõrgkoolides ega rahaliste vahendite napuse tõttu välismaal.

ressidest 1922. ja 1924. aastal Prahast, 1928. aastal Belgradis ja 1930. aastal Sofias. 1930. aastatel langes akadeemiline grupp varjusurma, sest vanem põlvkond lahkus aktiivsest teadustegevusest, nooremad aga orienteerusid algusest peale läänele või lahkusid.⁷²

Arhiivid ja muuseumid

Enne Esimest maailmasõda olid uurijaile teadusasutustena avatud Tallinna (alates 1883), Pärnu (alates 1893) ja Tartu (alates 1900) linnaarhiivid ning teatud määral ka Eestimaa Rüütelkonna arhiiv. Eestimaa Kirjanduse ühing Tallinnas pidas üleval provintsiaalmuuseumi, rikkalikud kogud olid ÕES-il ja LUS-il, väikesed muuseumi alged olid veel mõnel kultuuriseltsil, kõige rohkem muuseumi aga oli seotud Tartu ülikooliga.⁷³

Iseseisvunud Eestis jäid linnaarhiivid alles, rüütelkondade ja valitsusasutuste materjalid aga koondati Eesti Riigi Keskarhiivi Tartus. Tallinna linnarhiivist kujunes eriti Paul Johanseni juhtimisel (aastail 1934–39) rahvusvaheliselt tunnustatud teadusasutus. Linnarhiiv jäi suuresti baltisaksa asutusteks, kuigi Paul Johansen andis väga olulise professionaalse panuse ka eesti ajaloo uurimisse. Sama võib öelda ka Tartu ülikooli raamatukogu Baltica osakonna kohta, mida juhatas aastail 1919–39 Otto Freymuth.

Eesti Riigi Keskarhiiv (ERKA) rajati Tartusse, kuigi tavaliselt olid keskarhiivid pealinnades. Põhjenduseks toodi, et nii on allikad seal, kus on valdav osa uurijaid ja õppijaid. Otsust tuleb pidada igati õigustatuks, sest tugevasti allikatel rajanev ajaloo uurimise suund saigi Eestis sõdade vahel valdavaks. Selle tähenduse mõistmiseks tuleks vaadata korraks lõunanaabrite poole. Kuna suur osa Esimese maailmasõja ajal evakueeritud endise Liivimaa keskasutuste materjalidest jäi terveks sõdadevaheliseks perioodiks Eestisse, sest ei suudetud kokku leppida nende jaotamise tingimustes,⁷⁴ jäi Lätis uurijate allikabaas oluliselt nõrgemaks ning sealne ajalookirjutus kujunes spekulatiivsemaks ja propagandistlikumaks (loomulikult mitte ainult allikate puudusel), mis omakorda teravdas rahvussuhteid.

ERKA oli esialgu hõivatud kogumis- ja korrastamistegevusest, muutus aga seejärel samuti ajaloolise uurimis- ja publitseerimistöökeskuseks:

⁷² Sergei Issakov, "Russkaya akademicheskaya gruppaa v Éstonii", *Russkie v Éstonii 1918–1940. Istoriko-kulturnye ocherki* (Tartu, 1996), 121–127.

⁷³ Tartu Ülikooli muuseumide kujunemislugu vt: Lea Leppik, Reet Mägi, "Ülikoolimuuseumid – kellele ja milleks?", *Akadeemia*, 4 (2009), 809–825.

⁷⁴ Vt probleemist pikemalt: Lea Leppik, "Balti kindralkuberneri arhiivi lugu", *Arhiiv riigiasutusena Eesti ühiskonnas*, Eesti ajalooarhiivi toimetised, 4 (11) (Tartu, 1999), 102–106.

1931. aastast hakkasid ilmuma arhiivi toimetised, enne sõda jõuti välja anda 7 köidet.

Muuseumid jäid sõdade vahel suuremalt jaolt sihtasutuste või seltside ülalpidamisele. Etnograafilised, rahvaluule, keele, arheoloogia jm kogud pakkusid uurimisbaasi, ekspositsioonid aitasid kujundada maailmavaadet ja viia teadust rahva sekka. Tähtsamate muuseumide ja arhiivide juhid olid ühtlasi ülikooli õppejõud.⁷⁵ Keskne oli loomulikult 1909. aastal alguse saanud Eesti Rahva Muuseum, mille juurde rajati Kultuurilooline arhiiv, Rahvaluule arhiiv ja Arhiivraamatukogu – viimased kolm said hiljem aluseks kirjandusmuuseumi loomisele. Jakob Hurda rahvaluulekogude tagasitoomine Soomest Eestisse 1927. aastal omas kahtlemata ka propagandistlikku efekti, kuid teisalt lõi kindla ja tänaseni kestva aluse folkloorialasele uurimistöele. Eesti rahva elujõu suurendamist silmas pidades avati 1924. aastal tervisekasvatulike eesmärkidega tervishoiumuuseum, oma majaga Tartus ja filiaaliga Tallinnas. Muuseumi ülalpidajaks oli Eesti Arstide Selts.

Teadustöö baasina olid väga olulised Tartu ülikooli muuseumid. 1922. aastal uuesti tegevust alustanud geoloogia, zooloogia ja botaanikamuuseumid kujundati Eesti-keskseteks. Nende fondidesse hakkas kogunema Eesti aineliste loodusteaduslike uurimuste tõendusmaterjal, mis pole tähendust kaotanud tänaseni. Kui 1926. aastal jõustus muinsuskaitse määrus, hakati riigile kuuluvaid arheoloogialeide üle andma ülikooli arheoloogiakabinetile/muuseumile. Numismaatiliseks keskuseks kujunes ÕES-i mündikogude baasil organiseeritud mündikabinet.⁷⁶ Kunstiajaloo kabinetile tehti 1928. aastast ülesandeks Eesti Vabariigi kunstimälestiste arvelevõtt. 1944. aastaks oli selle tulemusel tekkinud rohkem kui 25 000 fotoga kollektsioon, millel on jäädvustatud paljud hiljem sõjas hävinud hooned.⁷⁷ Süvendatud eesti keele alane uurimistöö viis 1931. aastal Tartu ülikooli juures eesti keele arhiivi rajamiseni.

Suuri kollektsioone jäi endiselt ka teaduslike seltside valdusse, ennekoike väärivad märkimist ÕES ja LUS ning EKÜ Provintsiaalmuuseum Tallinnas. Et aga olulisemad Eesti Vabariigi teadusseltsid olid registree-

⁷⁵ Ilmari Manninen (1894–1935) oli Eesti Rahva Muuseumi direktor (1922–28) ja ühtlasi TÜ dotsent (1924–28); Arne Mikael Tallgren (1885–1945) oli TÜ professor (1920–23) ja rajas TÜ arheoloogiakabineti ja -muuseumi; Arno Rafael Cederberg (1885–1948) oli TÜ professor (1919–28), Akadeemilise Ajaloo Seltsi esimees (1920–28), Eesti Biograafilise leksikoni peatoimetaja (1926–29), kuid ühtlasi ka Eesti Riigi Keskarhiivi esimene juhataja.

⁷⁶ I. Rosenberg, *Eesti NSV muuseumid* (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1961), 16–17.

⁷⁷ Eero Kangor, *Fotode dateerimise ja atribueerimise probleeme Tartu Ülikooli kunstiajaloolises fotokogus*. Magistritöö, 2009, käsikiri TÜ ajaloo ja arheoloogia instituudis.

ritud Tartu ülikooli juurde, tähendas see kogu teadustegevuse ja ühtlasi teaduslike kollektsioonide tugevat koondumist Tartu ülikooli ümber.

Sõdadevahelisele perioodile on üldiselt iseloomulik, et tuli küll juurde uusi riiklikke institutsioone, kuid suur osa olulisi muuseumikogusid ja arhiive oli endiselt erakätes, seltside või omavalitsuste valduses ja nende kasutamise tingimused võisid olla väga erinevad. 1938. aastal jõustunud muinsuskaitseseadus keelas kollektsioonide ja esemete väljaveo Eestist, mis lubas 1939. aastal sakslaste ümberasumise käigus nende väljaviidavat kontrollida ja konfiskeerida.⁷⁸

Tuleb arvestada ka, et näiteks arhiivimaterjalid olid alates 1889. aasta justiitsreformidest uurijaile üldiselt suletud, mis seniajani annab tunda selle perioodi suhteliselt halva läbitöötatuse näol. Sügavam analüüs, kui hästi muuseumid ja arhiivid eesti teadustegevust toetada suutsid, seisab aga veel ees.

Kuidas paistis Eesti teadus kaugemalt?

Sõdadevahelise Eesti teadus oli loomulikult oluline eelkõige eestlastele endile. Teadus pidi kindlustama Eesti riiki ja aitama tema kodanikel leida identiteeti. Teaduselt ja teadlastelt oodati paljude praktiliste ülesannete lahendamist nii majanduses, õigusloomes, tervishoiukorralduses kui muudel aladel. Teadlased olid riigiaparaadiga seotud tihedamalt ja nende arvamust arvestati tõsiselt. Samas ei saa teadus olla teadus, kui tal puuduvad kontaktid rahvusvahelises teadusruumis. Mis Eesti teaduses avaldas muljet rahvusvahelises plaanis?

Rockefelleri fondi – omaaegse Georg Sorosega võrreldava teadusliku heategevusorganisatsiooni emissaridele ei jätnud see teab mis muljet. 1924. aastal pani fondi emissar oma aruandes ühele pulgale Reykjavíki, Helsingi, Riia, Tartu ja Kaunase ülikoolid kui keskpärased õppeasutused, kuhu pole mõtet raha paigutada, kuna puuduvad silmapaistvad professorid ja pole õiget uurijavaimu. Teiste Balti riikide teaduskeskustega võrreldes peeti Tartut siiski mitmel alal juhtivaks ning kui siiakanti üldse toetusi anda, siis just Tartusse.⁷⁹ Ka hiljem, kui Eesti piires hakkasid Tartu kõrvale kerkima uurimisasutused Tallinnas, ei toetanud fond neid enamasti. 1926. aastal sattus Euroopa teadlaste hulgas läbiviidud küsitluse käigus

⁷⁸ Kuidas selline töö tollis käis, vt näiteks: Indrek Paavle, "Voldemar Miller ja Eesti Ajalooarhiiv", *Kleio*, 3 (17) (1996), 4.

⁷⁹ Ken Kalling, "Eesti teadus Rockefelleri fondi pilgu läbi", *Ajalooline Ajakiri*, 2 (105) (1999), 116, viide 49.

ainsal korral Euroopa juhtivate teaduskeskuste hulka ka Eesti – Ernst Öpik ja statistiline astronoomia. Korduvalt mainiti, et alusuuringuid Eestis suurt ei tehta. 1933. aastal märgiti, et arstiteaduskonnas on lisaks L. Puusepa omale veel kaks õppetooli, kus tehakse fundamentaalteadusi – füsioloogia (Maks Tiitso⁸⁰) ja farmakoloogia (Georg Barkan). Emissaridele pakkusid Tartus huvi eelkõige L. Puusepp ja P. Kogermann.⁸¹ Ülaltoodu kommentaariks võiks öelda, et võibolla polnudki seda nii vähe.

Teaduse populariseerimine

Rahvusülikooli üheks põhiülesandeks oli kuulutatud teaduse rahva sekka viimine. Seda ülesannet võeti vägagi tõsiselt. Pinnas selleks oli päris hea, sest juba rahvakooli tasemel oli loodusteaduslik maailmapilt hakanud levima talupoegade seas 19. sajandi keskpaigast alates ja pärast 1905. aastat koostati ka järjest rohkem algupäraseid loodusainete õpikuid.⁸²

Eespool on juba mainitud museume kui teaduse populariseerijaid. 1932. aastal ilmuma hakanud ja “kodumaa ülikoolile” pühendatud *Eesti Entsüklopeedia* võttis kokku tollase akadeemilise teaduse tuuma ja viis selle paljude eestimaalaste kodudesse. Juhtivad teadlased ei pidanud paljaks kirjutada populaarteaduslikke raamatuid ja asutada populariseerivaid sarju – sellistest tasuks ehk nimetada tänaseni ilmutatavat *Tähetorni kalendrit* ja ajakirja *Eesti Loodus*. Johannes Aavik kasutas oma keeleeuenduste rahva sekka viimiseks eelkõige noortele mõeldud põnevate õudusjuttude sarja (*Hirmu ja õuduse jutud*) – selle lugejad omandasid nagu möödaminnes ka keeleeuendused (näiteks mõrv, laip jms).

Selgelt populaarteadusliku suunaga olid Eesti Kirjanduse Seltsi poolt välja antud sarjad *Elav Teadus* (1932–39 ilmus 96 numbrit, kokku 10 818 lk) ja *Suurmeeste elulood* (53 numbrit, kokku 8230 lk). Viimane sisaldas 1935. aastast ainult algupärasteid omamaiste autorite sulest. Sarnaseid sarju on välja andnud ka teised kirjastused ja seltsid, aga väiksemas mahus. 1936. aastal moodustas populaarteaduslik kirjandus umbes 12 protsenti trükitoodangu kogumahust.⁸³

⁸⁰ Temast pikemalt: Peet-Henn Kingisepp, “Maks Tiitso – esimene eestlasest füsioloogia professor Tartu ülikoolis”, *Tartu ülikooli ajaloo küsimusi*, XXXIV (Tartu, 2005), 109–123.

⁸¹ Kalling, “Eesti teadus Rockefelleri fondi pilgu läbi”, 114–116.

⁸² Vt Vello Paatsi, *Eesti talurahva loodusteadusliku maailmapildi kujunemine rahvakooli kaudu (1803–1918)*, Tallinna pedagoogikaülikool. Sotsiaalteaduste dissertatsioonid, 5 (Tallinn, 2003).

⁸³ Kokku: *Elav teadus* 106 689 eks, *Suurmeeste elulood* 34 239 eks, kõik kokku 140 928 eks: *Eesti Kirjanduse Seltsi aastaraamat*, XXIII (1939) (Tartu, 1940), 45.

Teadlaste arvamust arvestati paljude riiklike otsuste tegemisel õigusloome, halduse ja meditsiini vallas. Kuidas mõjutasid eesti ühiskonda humanitaarteadlaste kirjutised, nagu näiteks *Eesti ajaloo* ja *Eesti rahva ajaloo* ilmumine, on raskesti mõõdetav. Selge on see, et teadmiste hulk eestlastega asustatud maa keelest, kultuurist ja ajaloost kasvas sõdadevahelisel ajal tohutult ja jätkuv uustrükkide avaldamine tollastest teostest näitab, et selle kõige mõtestamine annab tööd veel võib-olla ka järgmisele põlvkonnale.

Kõige märgatavam oli teaduse rakendamine ühiskonna teenistusse aga ilmselt meditsiini alal. Sanitaarkultuur paranes ja vähenes oluliselt haigestumine paljudesse nakkushaigustesse; tekkis meedikute võrk maa- piirkondadesse; imikute suremus vähenes 171/1000 (aastal 1922) 92/1000 aastaks 1936 jne. Teisalt viis usk teadusse ka rassihügieeni harrastamise ja nn alaväärtuslike isendite sundsteriliseerimise seadustamiseni,⁸⁴ mida tänapäeval üsna üheselt negatiivselt hinnatakse.

Võrdlusjooni Soome, Läti ja Leeduga

Mis toimus samal ajal teistel endise Tsaari-Venemaa rahvuslikel ääremaa- del, mis Esimese maailmasõja käigus olid iseseisvunud?

Soome teadus oli institutsionaalselt kõige kaugemale arenenud. 1640. aastal rajatud Turu ülikool, mis 1828. aastal viidi üle Helsingisse, oli tegutsenud enam-vähem järjepidevalt. Oma teaduste akadeemia oli soomlastel juba 1908. aastast, selle aluseks oli 1838. aastal Helsingi ülikooli juurde asutatud Soome Teadusselts. Iseseisvas Soomes kujundati välja kõrgkoolide võrk, teadustöö koondus ülikoolidesse ja teadusseltsidesse. Helsingi ülikool, kus esimesed soomekeelsed kateedrilõengud olid toimunud juba 1860. aastail, jäi kakskeelseks (rootsi-soome), kuid selle kõrvale rajati rahvuslik Abo Akademi. Helsingi ülikoolil oli suur ja väärtuslik raamatukogu ja ülikooli finantsolukord oli lähedam kui Tartu oma.

Läti ülikool moodustati Riia Polütehnilise instituudi baasil. Bolševike loodud Läti ülikool tegutses 1919. aasta veebruarist maini, 28. septembril 1919 avati aga ülikool, mis 1923. aastal sai nime Läti Ülikool. Raamatukogu rajamist tuli alustada praktiliselt nullist, sest polütehnilise instituudi evakueeritud raamatukogust saadi tagasi ainult riismed, iseseisvusaja lõpuks jäi see ikka köidete arvult alla Tartu omale. Lätis ei toimunud sellist teadustegevuse kontsentreerumist ülikooli ümber nagu Eestis – ülikooliga oli seotud seitse teaduslikku ühingut, terve rida aga tegutses mujal. Teaduste

⁸⁴ Vt Ken Kalling, "Introduction to the History of Estonian Eugenics", *Annual Report* 1998 (Tartu: University History Museum, 1999), 31–42.

akadeemiat Lätis sõdade vahel ei loodudki, selle rolli täitis 1869. aastal rajatud Riia Läti Ühing, millel oli ka teeneid läti rahvusteaduste arendamisel. Nagu Eestiski, jaotus teadustegevus 1930. aastate teisel poolel järjest uute organisatsioonide vahel: 1936. aastal rajati ajaloo instituut, 1939. aastal loodusrikkuste instituut ja põllumajanduslik akadeemia Jelgavas. Sakslaste seltsid Lätis olid palju mõjukamad kui Eestis ja nende vahekord läti omadega oli teravam. Tegevust jätkasid pikkade traditsioonidega Riia Ajaloo ja Muinasuurimise selts, Kuramaa Kirjanduse ja Kunsti selts Jelgavas, Kuramaa Provintsi muuseum ja Athenäum-Selts.⁸⁵ 1921. aastal loodi Riias Herderi selts ja selle juures tegutsevaid ülikoolilaaadseid kursusi hakati nimetama Herderi Instituudiks, 1927. aastal tunnustati seda kui saksa erakõrgkooli. Tõsi, see ei saanud riigilt toetust, ei tohtinud anda kraade ega andnud mingeid õigusi saada ametit. Ainult teoloogid võisid teha pärast instituudi lõpetamist Läti kirikute kõrgema nõukogu saksa osakonna ees eksami ja saada pastorikutse. Läti teadus tegi sõdadevahelisel ajal läbi sama kiire arengu nagu Eesti oma, kuid 1930. aastate teise poole rahvuslik propaganda kippus Lätis veel rohkem teaduslikkust varjutama kui Eestis.

Balti riikidest sattus teaduse organiseerimise eelduste osas kõige raskemasse olukorda Leedu. 1579. aastal rajatud Vilniuse ülikool oli suletud 1832. aastal. Leedukeelse kirjanduse trükkimise keeld, mis kehtis aastail 1860–1904⁸⁶ oli kõvasti kaasa aidanud, et ligi kolmandik leedu rahvast oli kirjaoskamatu. Ülikooli aset täitsid mõjukad teaduslikud ühingud.⁸⁷ Iseseisvunud Leedu riik jäi ilma Vilniuse piirkonnast ja sealne ülikool avati Poola ülikoolina. Leedu ülikool avati olude sunnil pealinnaks saanud Kaunases alles 1922. aastal. Esiialgu polnud hooneid ega raamatukogu. 1930. aastate alguseks oli ülikooli materiaalne baas juba rahuldav. 1940. aastal said valmis uued unikaalsed kliinikud jm hooned, kuid osad teaduskonnad viidi nüüd üle tagasi saadud Vilniuse ülikooli. Kaunase ülikooli kõrvale tekkisid 1924. aastal Põllumajanduse akadeemia ja 1936. aastal Veterinaariaakadeemia. Leedu teadus oli kontsentreerunud: 3/4 Leedu teadlastest töötas Kaunase ülikoolis.⁸⁸ Valmisid põhjanevad uurimused Leedu maa, keele ja looduse kohta. *Leedu entsüklopeedia* väljaandmise jõuti alles 1939. aastal, 1944. aastani ilmus 10 köidet ja tööd jätkati USA-s.

⁸⁵ Sirje Kivimäe, “Baltisaksa ajaloolaste organisatsioonid 1920.–30. aastail”, *50 aastat Eesti Teaduste Akadeemiat*, 206.

⁸⁶ *Istoriya Vil'nyusskogo universiteta* (Vilnyus: Mosklas, 1979), 135.

⁸⁷ A. A. Zaitseva, V. P. Biserova, “Iz istorii dejatel'nosti nauchnykh obshchestv kontsa XIX – nachala XX veka v Vil'nyuse”, *Historiae Scientiarum Balticae. XXII Baltic Conference on the History of Science*, I (Vilnius-Kaunas, 2006), 53.

⁸⁸ *Istoriya Vil'nyusskogo universiteta*, 164–165.

Kokkuvõtteks

Kaasaegsed polnud kaugeltki alati rahul Eesti teaduse arengutega. Kaheldi, kas tehakse just seda, mida vaja, kas raha on jaotatud neile, kes seda väärivad jne. Tõsi, teadus ei suutnud kaitsta demokraatiat ega ära hoida suurt sõda. Kuid ehk jäi Eesti ühiskond just levinud teadusliku maailmavaate tõttu skeptiliseks erinevate pealesurutud ideoloogiate suhtes? Tagantjärele võime julgelt öelda, et teadus suutis sõdadevahelises Eesti Vabariigis täita talle pandud peamist rolli – aidata leida identiteeti, kindlustada riiklust, tõsta rahvuslikku iseteadvust. Võrreldes taasiseseisvunud Eesti Vabariigiga tekitas teadus tol ajal suuremat aukartust ja sellelt loodeti lahendusi praktilistele probleemidele. Areng oli kiire ja edusammud silmnähtavad.

Sõdadevahelise Eesti teadusasutuste suurimaks kollektiivseks saavutuseks tuleb lugeda eesti teaduskeele väljakujundamist – see andis mõtlemisinstrumendi, mida ei suutnud meilt võtta ka järgnenud okupatsioonid. Tartu ülikooli endiste aegade kuulsus ja olemasolev materiaalne baas andis eestlastele kätte eelise, mida ehk tol ajal ei osatudki õigesti hinnata. Edu pandiks olid usk, innustus, selged sihid, õnnestunud koostöö ülikooli ja teadusseltside, eri alade õppejõudude vahel ning tudengite oskuslik ja sihipärane rakendamine. Et pilt liiga idealistlik ei jääks, siis peab märkima, et ilmselt ei jõudnud tehnikaharidus ja tehnilised teadused areneda piisavalt kõrgele tasemele. Tegelikult oli ju suund sellele ka võetud, aga aeg jäi napiks. Järgnenud nõukoguliku industrialiseerimisega toodi sisse väga palju just tehnilist intelligentsi.

Teadust ei saa vaadelda lahus ühiskondlikust tellimusest, rahastamisest, järelkasvu koolitamisest, populariseerimisest jms. Raske on määratleda Eesti teaduse kohta maailmas, kui pole ülevaadet isegi osavõtust rahvusvahelistest konverentsidest ja kongressidest või sellest, kui palju ja milliseid eesti autorite töid publitseeriti välismaal. Teame vähe uute ideede sünniloost, mis eeldaks nii ilmunud artiklite ja raamatute kui teadlaste omavahelise kirjavahetuse sisulist analüüsi. Puudub täpne ülevaade, kui palju iseseisvusaegseid teaduskraade hiljem tunnustamist leidis (nii idas kui läänes). Vähe on uuritud ka üliõpilasteadust, sh üliõpilasorganisatsioonides tehtut ja teaduse retseptiooni eesti ühiskonnas. Süvenemist väärriks kutsekodade roll teaduskorralduses. Eesti teaduslugu ootab jätkuvat uurimist.

ABSTRACT: *Academic institutions in the Republic of Estonia, 1918–1940.*

The academic institutions of the Republic of Estonia between 1918 and 1940 have attracted earlier researchers' attention primarily in connection with the anniversaries of the Estonian Academy of Sciences and the University of Tartu. It has been common, however, to study each institution separately. This article offers a broader analysis of Estonia's academic landscape in those years, taking into account that the system of academic institutions contained not only universities and the Academy of Sciences, but also libraries, museums, archives and academic societies.

The resources that the newly founded Estonian Republic inherited from the pre-independence period were meagre. As of 1915 only 800 native Estonians had higher education, and only 1000 students were studying in the various universities of the Russian Empire. In 1920 – 21,745 people with higher education returned to Estonia from Russia. Before 1917 there was only one secondary school in which the language of instruction was Estonian (a girls' school founded in 1906). And the only Estonian professorship at the University of Tartu was established in 1916 when the University started offering a course in practical theology in Estonian in 1916.

The decision to transform the University of Tartu into an Estonian university in 1919 introduced the problem of finding suitable professors. The chairs in the humanities (folklore, ethnology, archaeology, etc) were mainly filled with Finns – i.e. representatives of the nation linguistically closest to Estonia; foreigners of other nationalities filled many of the remaining chairs. In order to keep foreigners from dominating the faculty of the university, a number of teaching assistants were prematurely promoted to the status acting professors, in the hope that they would soon fulfill the requirements demanded of full professors. Several talented youngsters were sent abroad with the task of learning a certain discipline and defending the doctoral thesis, after which they would receive a teaching post at Tartu. By 1944 20,092 people had studied at the university, about a half of whom had graduated. In 1919 – 38,156 doctoral theses and 441 master theses were defended.

With a new generation of scholars, who had acquired their education mainly in Estonian, it was possible to establish new academic institutions: in 1936 the Tallinn University of Technology, in 1937 the Institute of Natural Resources and in 1938 the Academy of Sciences were founded. The foundation of new institutions created budgetary problems, which the

state attempted to solve by more extensive administration. Academics were organized into “Vocational Chambers”, which gave them certain rights of political participation (the Vocational Chambers could elect members to the State Council, the second chamber of the Parliament that was established in 1938).

With regard to the source materials for academic research, Estonia had the best position among the three young Baltic republics. According to the 1920 peace treaty with Russia, the University Library with its 480 thousand volumes and the majority of archival materials (incl. the archives of the former province of Livonia that cover the territory of the Latvian Republic) that had been evacuated during the First World War, were returned to Estonia. For the accommodation of these archives, the Central State Archives were founded in Tartu. The city archives were given under the jurisdiction of local governments – the most important from the point of view of historical research were the Tallinn City Archives, which contained the richest collection of medieval documents in the entire Baltic region.

The Estonian National Museum, that had been established in 1909, received new buildings at Raadi manor. It became the most important institution for the study of popular culture in Estonia. In 1927 the folklore collections of Jakob Hurt were returned from Finland, establishing a firm foundation for the academic study of folklore.

For natural sciences and medicine, the most important source materials were the Tartu University collections, which were complemented mainly with materials from Estonian territory. The Art History Cabinet of the university started registering heritage sites, and according to the heritage protection laws the archaeological and coin findings were acquired by the university. Some large collections were continuously kept by academic societies, such as the Estonian Learned Society (1838) and the Estonian Naturalists Society (1853). In the 1930s the management of the Learned Estonian Society was taken over by Estonians; in the Naturalists Society the nationality issue never came into the foreground. Next to the Estonian national university, also several Baltic-German and Russian academic societies and private universities were active in Estonia, notably the Lutheran private academy in Tartu and Russian polytechnic courses in Tallinn. The centers of Baltic-German culture in Estonia were the Estonian Literary Society (*Estländische Literarische Gesellschaft*, 1842) with the Provincial Museum in Tallinn and the Livonian Public Welfare and Economic Society (*Livländische Gemeinnützige und Ökonomische Sozietät*, 1798) in Tartu. In order to secure their identity, the Baltic-Germans actively researched

local history and genealogy. Despite their desire to distance themselves from both Russian and German culture, Estonians learned a lot from them. The Estonian academic language was formed mainly on the basis of German terminology.

Academic societies with long historical traditions continued publishing their journals in foreign languages, mostly in German, which contributed to academic communication across borders. In 1921 Tartu University resumed a special series of official University Publications showcasing the the scholarly endeavors pursued at the University in various fields and intended for international circulation, *Acta et commentationes Universitatis Tartuensis* = *Tartu Ülikooli Toimetised*. This series had first been established during the University's Russian period in 1893. A high proportion of publication activities also occurred through academic societies: by 1940 they had published 58,499 pages of academic literature. The popularization of academic research was also taken seriously: important general books with academic character (the Estonian Encyclopedia, two parallel multi-volume collective works on Estonian history, surveys of Estonian counties, etc.), and popular scientific series for youngsters were published. Although contemporaries often complained that the Estonian academic life was not on the right course, we can judge from our present standpoint that its main aims – the development of the institutional structure and the Estonian academic terminology – were fulfilled. In the course of two decades knowledge of Estonia and the Estonians grew significantly, which helped to secure national identity and political order. A sign of the quality of academic research is the fact that many works have been republished after the regaining of independence in the 1990s. And the study of materials gathered in 1918–40 will keep several future generations busy.

LEA LEPPIK (b. 1962) is Research Director of the University of Tartu History Museum.